

WYDAWNICTWO UMCS

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN – POLONIA

VOL. IX

SECTIO N

2024

ISSN: 2451-0491 • e-ISSN: 2543-9340 • CC-BY 4.0 • DOI: 10.17951/en.2024.9.363-376

Woda i ziemia, czyli o tekstach Tomasa Venclovy i ich roli w kształceniu literacko-kulturowym uczniów liceum

Water and Earth, or about the Texts of Tomas Venclova and Their Role in the Literary and Cultural Education of High School Students

Danuta Łazarska

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Instytut Filologii Polskiej
ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków, Polska
danuta.lazarska@up.krakow.pl
<https://orcid.org/0000-0003-0930-0969>

Abstract. The article aims to pay attention to the functions of aquatic and earth motifs present in Tomas Venclova's works. In light of the analysis of texts such as *From Travel Diaries* and *Describe Vilnius* and the poet's selected poems, the author distinguishes several intertwining functions of these motifs, e.g. mood-creating, image-creating, (self-)reflective. They are subordinated to the main function diagnosed by the author – memory. The final part of the article is devoted to reflections on the use of Venclova's texts in Polish language classes in high school as contexts, i.a., of Polish Romantic and 20th-century literature, as well as the role of selected works of the Lithuanian writer in the literary and cultural education of contemporary youth.

Keywords: Tomas Venclova; water; earth; literature as a place of memory; literary and cultural education

Abstrakt. Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na funkcje motywów akwaticznych i ziemi obecnych w utworach Tomasa Venclovy. W świetle analizy takich tekstów jak *Z dzienników podróży* i *Opisać Wilno* oraz wybranych liryków poety autorka wyodrębnia kilka spletających się funkcji owych motywów, np. nastrojotwórczą, obrazotwórczą, (auto)refleksyjną. Są one podporządkowane zdiagnozowanej przez nią funkcji głównej – wspomnieniowej. Kończącą część artykułu zajmują refleksje na temat wykorzystania na lekcjach języka polskiego w liceum tekstów Venclovy jako kontekstów m.in. polskiej literatury romantycznej i dwudziestowiecznej, a także roli wybranej twórczości pisarza litewskiego w kształceniu literacko-kulturowym współczesnej młodzieży.

Słowa kluczowe: Tomas Venclova; woda; ziemia; literatura jako miejsce pamięci; kształcenie literacko-kulturowe

WPROWADZENIE

Jakieś siedemdziesiąt kilometrów dalej wszystko blednie w obliczu dużego jeziora. Na jego brzegach rośnie bujna zieleń; wody na początku wydają się zabagnione, porośnięte trzciną, jednakże im dalej, tym bardziej zadziwiające – głębokie, usiane zaokrąglonymi wyspami i wysepkami. Swoją pierwotną siłą i dzikimi brzegami Titicaca nie ustępuje Bajkałowi, aczkolwiek tutaj jest więcej oznak cywilizacji, powiedzmy białych statków i jachtów (...). Zatoki, cyple, orzeźwiający zapach wody, niezwykajna masa cieczy wyniesiona na wysokość czterech kilometrów, jedyna w swoim rodzaju. Niebawem woda zaczyna nas otaczać ze wszystkich stron, ponieważ jedziemy przesmykiem. Właśnie przebłysło słońce, co pasuje do jeziora. (...) Znaleźliśmy się na fantastycznej wyspie. Krajobraz tundry, nagie zaśnieżone skały z wklęsłościami, można rzec, niczym tysiące bacznie obserwujących cię twarzy. (Venclova 2010: 256–257)

Opis krajobrazu w zacytowanym fragmencie *Z dzienników podróży* Tomasa Venclovy nie tylko może być dla odbiorcy zaproszeniem do przemierzania kontynentów, lecz także może sprzyjać pobudzeniu wyobraźni, wywołaniu emocji czy odczuwaniu przyjemności lektury przedstawionego w zapisku opisu pejzażu, w którego centrum są woda i ziemia. Literatura, podobnie jak inne teksty kultury, przepełniona jest różnymi nawiązaniem, m.in. do przeżyć bohaterów, osoby mówiącej w tekście, różnych zdarzeń i sytuacji obecnych w dziełach wielu autorów. Wśród rozlicznie występujących motywów znajdują się te, które można nazwać akwaticznymi. Są one związane z żywiołem wody, czyli np. jeziorami, rzekami, morzami. Wodę obecną pod różnymi postaciami w literaturze i kulturze postrzega się jako symbol

chaosu, niestałości, zmienności, przeobrażenia, rozpuszczania się, bezmiaru możliwości: uzdrowienia; źródła życia, odrodzenia ducha i ciała; zmartwychwstania;

potęgi, płodności; niebezpieczeństwa, śmierci; oczyszczenia, chrztu; wiedzy i pamięci utajonych w podświadomości; zwierciadła; prawdy, mądrości; dobra i zła; łaski i cnoty; duszy ludzkiej; umysłu kosmicznego; zapomnienia; zasady żeńskiej; magii. (Kopaliński 2006: 480)

Nie brakuje też motywów ziemi. Ta ostatnia, przedstawiana na kartach literatury, symbolizuje m.in. łąd, ojczyznę, kraj, a także obszar historyczny i etnograficzny (tamże: 1483). Sposób, w jaki woda i ziemia bywają prezentowane oraz odbierane przez czytelników, zależy od wielu czynników. Jednym z nich jest zarówno wyobraźnia autora i odbiorcy, rozumiana jako ich zdolność myślenia obrazem, jak i sprawność przywoływania i tworzenia wyobrażeń przechowywanych w pamięci. Można ją nazwać wyobraźnią symboliczną. W opinii Gilberta Duranda jest ona

narzędziem poznania, dopuszczającym człowieka w te regiony rzeczywistości, które nie są dostępne dla myślenia abstrakcyjnego, pojęciowego ani dla doświadczenia zmysłowego. Ponadto wyobraźnia symboliczna jest tą władzą człowieka, która tworzy wszelki sens i znaczenia. Dlatego sztuka, poezja, literatura, mitologia są tak ważnymi dziedzinami działalności kulturotwórczej człowieka, że właśnie w ich obrębie kształtują się sensy i znaczenia istotne dla całej egzystencji ludzkiej. (Durand 1986: 7)

Celem artykułu jest skoncentrowanie uwagi na funkcjach motywów wody i ziemi w twórczości Venclovy oraz na ich wykorzystaniu w kształceniu literacko-kulturowym licealistów.

WODA I ZIEMIA – ICH FUNKCJE W TWÓRCZOŚCI VENCLOVY

Venclova – pisarz litewski, eseista, literaturoznawca, tłumacz literatury, znawca twórczości wielu pisarzy, także Adama Mickiewicza i Czesława Miłosza, przyjaciel tego ostatniego, urodził się w Kłajpedzie. W okresie dzieciństwa i młodości był mieszkańcem ziem zawłaszczonych w latach 40. XX wieku przez Związek Radziecki. Kilka lat po ukończeniu studiów w Wilnie wyemigrował do Stanów Zjednoczonych, gdzie wykładał literaturę słowiańską na różnych uniwersytetach. Na jego twórczość składają się zarówno teksty poetyckie, opowieści, dzienniki podróży, jak i inne prace, w tym różnego rodzaju eseje. W tekstach przybierających formę esejów znajdują się liczne rozważania autora poświęcone pisarzom polskim. Czytelnik Venclovy bez przeszkód odnajdzie w jego utworach nawiązania odnoszące się do żywiołów (np. wody i ziemi), mocno oddziałujących na inwencję i wyobraźnię pisarza.

Analizując wybrane teksty Venclovy, można wyodrębnić kilka splatających się funkcji owych motywów. Są to np. funkcje: nastrojotwórcza, obrazotwórcza, (auto)refleksyjna. Dotyczą one sposobu przedstawiania i kreowania świata, opisywania krajobrazu i przeżyć osoby mówiącej, świadczenia prawdy o sobie, ludziach czy wydarzeniach, a także ewentualnego wpływu twórczości Venclovy na przemyślenia odbiorcy. Wymienione funkcje są podporządkowane m.in. funkcji głównej – wspomnieniowej, z którą pozostają w ścisłej relacji.

Zdiagnozowana w wybranej twórczości pisarza wspomnieniowa funkcja wody i ziemi związana jest z przywoływaniem, odzyskiwaniem i ożywianiem zachowanych w sercu Venclovy miejsc pamięci. W naukowych rozważaniach Elżbieta Rybicka miejsca pamięci pojmuje materialnie, np. jako muzea, pomniki, cmentarze, ale i metaforycznie – jako praktyki symboliczne obecne w pamięci jednostki i pokoleń, mające wpływ na rozwój tożsamości podmiotu i wspólnoty. Literaturę jako miejsce pamięci można też rozumieć w perspektywie intertekstualności lub etycznego obowiązku wydobywania z pamięci tego, co zapomniane (Rybicka 2008: 19–32).

Utrwalonym w twórczości Venclovy miejscem pamięci są państwo i miasto, którego historia – jak wynika ze słów pisarza – splata się z rozwojem cywilizacji europejskiej, a ta z wędrówką Odyseusza. Ten przemierzał morza, rzeki, zatoki i – jak podpowiada autorowi wyobraźnia – dotarł nawet do krainy na wschodnim wybrzeżu Bałtyku, wyrzucającego bursztyn, który jest jej znakiem rozpoznawczym (Venclova 2006: 7), a wcześniej do osady, którą przecinały dwie rzeki, od morza zaś dzieliły dni lub tygodnie podróży. To właśnie woda pod różnymi postaciami oraz ziemia stają się dla Venclovy doskonałym pretekstem, by wspominać ojczyznę – Litwę, z której wyemigrował, oraz niezwykle miasto Wilno. Taką opowieść, napisaną w formie eseju, pisarz snuje w książce *Opisać Wilno*. Opowiada tu o dziejach Litwy i Wilna, historii stosunków polsko-litewskich, a także odwołuje się do czasów mitycznych i nawiązań do nich w twórczości romantyków. Dotyka też aktualnych problemów ojczyzny i jej stolicy.

Obcując z tekstem, w którym nie brakuje informacji np. o Krzyżakach, Tatarach czy litewskich magnatach, czytelnik wie, że przewodnikiem po mieście jest sam autor. W odświeżaniu wspomnień Wilna towarzyszą mu m.in. dwie rzeki.

U podnóża zamku do Wilii wpada Wilenka, inaczej Wilejka (...). Jest to wartki strumień, miejscami pełen progów, który wyrył swoje koryto wśród urwistych brzegów. Stojąc na moście koło ujścia rzeki, widzimy tylko bujną zieleń i wgłębienia w piasku. Dolina Wilenki, której meandry wcinają się w urwisty brzeg, nadaje pejzażowi wyjątkową aurę – można tu poczuć się nie jak w centrum stolicy

państwa europejskiego, ale jak w odległej podgórskiej okolicy (...). Idąc wąwozem Wilenki pod prąd, wkrótce dotrzemy do Zarzeczca (...). Zakręty i meandry obu rzek odtwarzają labirynty zaułków. Stare miasto nie ma regularnego planu. (tamże: 11–12)

Do Wilenki i Wilii twórca wraca w różnych momentach opowieści, np. pisząc o pogaństwie i chrześcijaństwie, prezentuje historię i krajobraz przeszłego oraz współczesnego Wilna i opisuje herb miasta. Twierdzi, że

pod chrześcijańską otoczką herbu Wilna kryje się poniekąd pogańskie jądro. Mówi się, że Krzysztof [chodzi o świętego niosącego na rękach Dzieciątka Jezus] jest w rzeczywistości mitycznym bohaterem, który niesie swoją żonę przez topiele wodne. Tak czy inaczej, w herbie widnieje bród, koło którego powstało Wilno (...). Kiedyś w tym miejscu było więcej wody niż teraz. Wilenka płynęła innym korytem, otaczała wzgórze nie ze wschodniej, lecz z zachodniej strony, dopiero później został dla niej wykopany inny tor; od strony amfiteatru płynęła jeszcze jedna – trzecia rzeka, która teraz znajduje się pod ziemią. (tamże: 26)

W opowieści o Wilnie są miejsca, w których obie rzeki wydają się albo bohaterkami, albo świadkami wydarzeń, ale czasami też przewodniczkami. To za ich pośrednictwem odbiorca odkrywa dawne i obecne Wilno oraz wiele kwestii związanych np. z życiem i twórczością Venclovy, Miłosza, Mickiewicza. Sposób, w jaki pisarz wspomina i opisuje bliską mu ziemię, a także mocno z nią związany żywioł wody, można odczytywać jako:

- wyraz tęsknoty podmiotu wypowiedzi za małą ojczyzną;
- potrzebę zachowania w pamięci niełatwej, złożonej historii kraju i miasta;
- pragnienie wewnętrznego oczyszczenia z negatywnych przeszłych doświadczeń;
- próbę mitologizacji bliskiego sercu miejsca i jego pamięci w celu budowania tożsamości osobowej i narodowej.

Wspomnieniowej funkcji portretowania żywiołów wody i ziemi w różnym stopniu towarzyszą wcześniej zasugerowane funkcje: nastrojotwórcza, obrazotwórcza i (auto)refleksyjna. Dwie pierwsze ściśle wiążą się z tymi fragmentami eseju, w których autor nawiązuje do czasów mitycznych i przedstawia np.: wędrowkę Odyseusza aż – jak podpowiada mu wyobraźnia – na północ Europy; pradawny rodowód Litwinów pochodzących „od mieszkańców wschodniego wybrzeża Bałtyku – tych samych, których nazywano Aestii i którzy handlowali bursztynem z Rzymianami” (tamże: 15); powstanie Wilna oraz zamieszkujące go kiedyś narody, nie pomijając przy tym współczesnych narodowości. Wpłatanie

w opowieść fragmenty odsyłające czytelnika do prehistorii, mitu czy legend wpływają na nastrojowość i obrazowość tekstu. Sprzyjają też refleksji. Autor formułuje je, nawiązując chociażby do własnej egzystencji. Ponadto refleksje mogą budować nastoletni odbiorcy książki, ukierunkowując powstałe wieloaspektowe rozmyślenia na temat własnego życia i swojej małej ojczyzny. Woda i ziemia jako źródła wspomnień i natchnienia są w stanie wywołać w czytelnikach rozmaite stany emocjonalne (np. melancholię, nostalgię), rozbudzić potrzebę snucia marzeń i podjęcia się różnych działań (np. twórczych). Stają się tym samym przyczynkiem do wiary we własne możliwości oraz pretekstem do tego, by nie tylko przypomnieć sobie lepiej przeszłość (por. Bacheland 1978: 111–177, 221–356), ale i otworzyć się na to, co jest tu i teraz oraz na projektowanie przyszłości.

Motywów wody i ziemi służących realizacji funkcji wspomnieniowej oraz sprzyjających wydobywaniu z pamięci kraju lat młodości nie brakuje również w wydanych przez Venclovę dziennikach z wielu podróży do krajów egzotycznych. Trzeba zaznaczyć, że w przedmowie pisarz wyjaśnia, iż nie czyni w książce uwag osobistych ani nie przedstawia informacji o Europie, mimo że jest ona obecna w jego zapiskach (Venclova 2010: 6). Już na tej podstawie można uznać, że ani na chwilę nie zapomina o swoim europejskim pochodzeniu.

Na czym polega realizacja funkcji wspomnieniowej w autorskim diariuszu Venclovy *Z dzienników podróży*? Podstawą jej występowania są obecne tu różnego rodzaju porównania, przede wszystkim litewskiej i wileńskiej ojczyzny, ale też europejskiej, do tego, co pisarz zaobserwował m.in. w Republice Południowej Afryki, Azji, Ameryce Południowej. I tak woda, a konkretnie Ocean Spokojny oraz jego wybrzeże, sprawia, że odczuwa najsilniejszą od kilku lat nostalgię za konkretnym regionem: Połęgą i Nidą – miastami nad Morzem Bałtyckim w litewskiej ojczyźnie, z której wyemigrował (tamże: 24). Innym razem, podczas pobytu w Afryce, Atlantyk i wpadające do niego promienie zachodzącego słońca przywołują mu na myśl piękne miasto Wilno znajdujące się w odległości 10 tys. km od miejsca jego podróży (tamże: 50). Z kolei obserwowany wielki i niemający końca afrykański Wodospad Wiktorii nazywa potężnym, choć nie pojmuje jego potęgi, nie jest dla niego zrozumiała, tak jak poematy Mariny Cwietajewej – pisarki rosyjskiej, powstałe w późnym okresie jej twórczości (tamże: 60).

Podróż statkiem po Japonii pobudza Venclovę do wspomniania greckiej filozofii, u podstaw której trzeba widzieć platońską formę dialogu, która „przez tysiące lat uczyła Japończyków powagi i skupienia. Prawdopodobnie nie wszystkich, ale kogo nauczyła, tego nauczyła” (tamże). Przemieszczając się szlakiem wodnym do chińskiego miasta Makau, pisarz cały czas myśli o Europie. Mieszkańcom południowych Chin przypisuje grecki charakter, a wizytując wspomniane miasto, porównuje jego kulturę z hiszpańską, portugalską i litewską (tamże: 98–99).

Trzeba również zaznaczyć, że zwiedzanie Chin, a w nich Hongkongu, szczególnie zaś Ogrodu Dobrych Życzeń, a na jego terenie sztucznego wodospadu i stawów, w których pływają złote karpie i małe żółwie, staje się podstawą do wspomnienia dzielnic – blokowisk wileńskich z lat 70. i 80. XX wieku (tamże: 97).

Podróże Venclovy po Indiach i Nepalu też przepełnione są porównaniami do miejsc znanych pisarzowi z Europy, w tym do bliskiego jego sercu Wilna. Takie zestawienia znajdują się w zapiskach, w których przedstawia relację ze zwiedzania miasta Benares, znajdującego się nad świętą rzeką.

Porównanie, które niespodziewanie przychodzi mi do głowy, to wileńska ulica Ostrobramska. Tam jezdnia jest zamieniona w kościół. Tu świątynią jest rzeka, na której brzegu stoją w szeregu budynki sakralne i na wpół sakralne. Po drugiej stronie Gangesu pustawa równina, a przez rzekę przerzucono most – konfiguracja doliny znowu przypomina coś litewskiego, a mianowicie Tylżę. Do rzeki prowadzą niekończące się schody, podobne do tych z filmu Eisensteina *Pancernik Patiomkin*. To *ghaty*, każdy odcinek schodów ma swoją nazwę i specyfikę. (tamże: 199)

Do namysłu nad krajobrazem przyrodniczym, literacko-kulturowym i historycznym zachęca autora Ameryka Południowa. Woda i ziemia, obserwowane podczas zwiedzania, otwierają pisarza na rozmaite przemyślenia. Dotyczą one przewodników i spotkanych przez niego osób podróżujących. Pojawiają się też rozmyślenia na temat Argentyny, która przypomina mu Kłajpedę, oraz obecności w niej pisarzy europejskich: Juozas Kėkštasa – Litwina z Wilna, czy Witolda Gombrowicza, który

na samym początku wojny utknął po drugiej stronie Atlantyku, na południowej półkuli, skąd Europa i USA znajdowały się w owym czasie niewyobrażalnie daleko, a działalność i prasa emigracyjna praktycznie nie istniały. Przez całe dziesięciolecie tkwił on „na dnie” – mówi się, że musiał nawet żebrać, a w najlepszym przypadku pasożytować na rodzinach bogatszych Polaków i nie-Polaków. (tamże: 270)

Podróż po brunatnych wodach La Platy z kolei sprzyja zarówno rozmyśleniom na temat historii przybycia do Montevideo i okolic wielu Litwinów, jak i formułowaniu refleksji dotyczących historii Urugwaju i jego portowych miasteczek, których drogi do wolności przypominają Venclovie przedwojenne Kowno (tamże: 282). Na odświeżenie wspomnień o ojczyźnie wileńskiej oraz szerzej – europejskiej, a co za tym idzie pozytywnych i negatywnych doznań wpływa morze widziane z okna hotelu w Ushuaia, mieniące się wielobarwnymi kolorami kamieni szlachetnych: „(...) wiatr niesie kurz niczym samum. Chłodno,

nawet zimno. Nawiasem mówiąc, Ushuaia leży na tej samej szerokości co Wilno, lecz klimat tutaj jest surowy niczym na Półwyspie Kolskim – lodowaty kontynent po drugiej stronie przylądka Horn nie daje o sobie zapomnieć” (tamże: 297).

Z wybiórczo omówionego dziennika wyłania się następująca konkluzja – pojawiające się tu pod różnymi postaciami woda i ziemia zachęcają pisarza do wspomnień na temat litewskiej i europejskiej oraz wileńskiej ojczyzny. Jego zapiski są zatem miejscami pamięci o dużej i małej ojczyźnie, ukierunkowanymi m.in. topograficznie, literacko i kulturowo. Ponadto stają się antropologicznymi portretami mieszkańców – kraju bliskiego sercu pisarza, Europy i świata.

Pisząc o wspomnieniowej funkcji wymienionych motywów, warto także nawiązać do twórczości poetyckiej Venclovy. Nie brakuje w niej wierszy, w których podmiot liryczny zaprasza czytelnika do namysłu nad wodą i ziemią, czyniąc z obu żywiołów pretekst do zatrzymania w pamięci przeżyć, jakie się z nimi wiążą. Splatające się w tekstach poety żywioły służą podkreśleniu roli ich twórcy. Jego celem jest dawanie świadectwa prawdzie, dzielenie się wewnętrznymi niepokojami i tęsknotami. Tak jest np. w liryku ****Wracamy do domu*, napisanym w połowie lat 60. XX wieku, a więc w okresie, w którym autor mieszkał jeszcze w ojczyźnie. Motywy wody cichej i gęstej oraz zawsze młodych mórz, na których „okręty Feaków kołyszają się między wczoraj a dzisiaj – / obracają się w czarny kamień i znowu zrzucają skórę” (Venclova 2017b: 123), otwierają na rozmyślenia o miejscu bliskim osobie mówiącej. Towarzyszą im nawiązania do *Ślepego królestwa Proteusa* oraz Homera, który „jeszcze nie oślepl”, widzi zatem wszystko, m.in.

(...) ciała niemowląt wciąż kruche,
na zbrojach i w płucach siadają pierwsze słońce kryształ.

Brzegi rosną i nikną w rytmie ciężenia galaktyk.
(...) Piasek pokryty muszlami i obrysami gwiazd. (tamże)

Woda i ziemia stają się pretekstem dla podmiotu lirycznego zarówno do wydobycia z pamięci doznań kulturowych i tych związanych z obserwacją tego, co jest aktualnie wokół niego, jak i do snucia ambiwalentnych wspomnień oraz dzielenia się przeżyciami na temat z jednej strony dorobku szeroko pojętej kultury, o czym świadczą także inne utwory (tamże: 111–112, 77–79, 51, 58–59, 72, 13–15), np. *Encomium insulae, Od Kanału Landwehry do Szprewy czy W Liszkowie*, z drugiej zaś ojczyzny i losu emigranta, na co wskazują wypowiedzi podmiotu doświadczonego obcego krajobrazu, życia na obczyźnie i tęsknoty za krajem lat młodości. Tak jest m.in. w wierszach: ****Połykiwały wody, gasnął lipiec, Ormond*

Quay oraz w dwuczęściowym liryku *Przywiązany do masztu*. W pierwszej jego części osoba mówiąca, nawiązując do swojej ojczyzny i osobliwego w niej pojmowania szczęścia, opisuje prywatne doznania – chwile samotności, których doświadczyła w dzieciństwie. Sytuacja liryczna ukazuje emocjonalny stan wewnętrzny podmiotu oraz jego relacje z sobą samym, ludźmi i światem. Osobiste wyznanie „ja” w drugiej części utworu przyjmuje też formę apelu do adresata:

Gwiazda przewodnia niech czuwa nad statkiem.
Ster skrzypi, żagiel moczą brzegi.
Przywiązany do masztu, słuchasz cichnącej
Pieśni syren. Nie marnuj wosku,
Bo oprócz ciebie nie słyszy jej nikt.
W pieśni trwa to, co przeminęło,
Czego cię pozbawiono, co dojrzewało
w twym losie, jednak nie było gotowe,
by stać się tobą, i ominąć cię.
Królestwa pustki, równoległe światy.
Aż wyspy Feaków morze zdradliwe.
Mocny sznur wpija się w mięśnie,
w słonej mżawce nie widać wiosł.
Głos syreny przeszywa jak ostrze,
Muzyka wypełnia nietrwały statek.
Między falą a niebem ona jedna.
Noc wspomnień, nieodnaleziona Itaka. (tamże: 15)

Na podstawie tego fragmentu można uznać, że ziemią jest także nieodnaleziona w człowieku jego własna Itaka, czyli jakieś konkretne miejsce, do którego będzie mógł fizycznie i/lub mentalnie powracać, zatęsknić. Są nią też dążenia do osiągnięcia marzeń i pragnień, wykonania przyjętych zadań i zobowiązań, odkrywania wartości i świadczenia prawdy o sobie i innych ludziach. Celem życia stają się zatem ciągłe próby odnajdywania w sobie szeroko rozumianej, dla każdego innej Itaki. Oznacza to, że realizacji wspomnieniowej funkcji motywów akwaticznych i ziemi w wybranej poezji Venclovy wyraźnie towarzyszy funkcja (auto)refleksyjna. Otwiera ona odbiorcę na przemyślenia dotyczące np.:

- człowieka jako ponadczasowego Odysa, którego wędrówka pełna jest niebezpieczeństw i nieprzewidywalnych, trudnych i zagmatwanych wydarzeń;
- Itaki, czyli ziemi, miejsca, domu, ojczyzny, której szuka w sobie i poza własnym Ja;
- sensu takich poszukiwań i sposobów odradzania w sobie mocy życia.

Nie brakuje też pozostałych funkcji, które mają spory wpływ na budowanie nie tylko nastroju i obrazowości poetyckich wspomnień za sprawą występujących w nich środków artystycznych, lecz także właśnie wieloaspektowych rozmyślań. Należy również wśród nich widzieć te dotyczące znaczenia poezji dla człowieka. W opinii Venclovy, „gdy wchodzi się na to magnetyczne pole [poezji], można znaleźć sposób rozwiązania problemu osobistego lub ponadosobistego” (Venclova 2017a: 473).

Warto zaznaczyć, że jedynie zasygnalizowane wyżej funkcje wody i ziemi w wybranych tekstach litewskiego autora są ściśle ze sobą powiązane i wzajemnie się przenikają. Na ich podstawie zapewne rodzi się wiele pytań, w tym o ich wykorzystanie oraz rolę w kształceniu i wychowaniu współczesnego nastolatka.

TEKSTY VENCLOVY W KSZTAŁCENIU LITERACKO-KULTUROWYM LICEALISTÓW

Teksty Venclovy, w których pojawiają się motywy akwaticzne i ziemi, warto wykorzystać w toku lekcji języka polskiego, np. jako konteksty literackie. Otwierają one uczestników spotkań na doświadczenie szeroko rozumianej przestrzeni literacko-kulturowej, w którą wprowadza polskich uczniów głos Innego – pisarza litewskiego. W związku z tym można je czytać w trakcie omawiania z licealistami fragmentów *Mitologii* Jana Parandowskiego czy *Odysei* Homera, bo przecież nie brakuje w utworach Venclovy nawiązań do różnych postaci, miejsc i wydarzeń mitologicznych. Obecne w nich m.in. odwołania do Odyseusza będą dobrą zachętą do namysłu nad sposobami mityzacji jego wędrówki w literaturze polskiej i obcej. Staną się także doskonałą okazją do podjęcia rozważań międzykulturowych, skoncentrowanych na ponadczasowości postrzegania wędrówki Odyseusza jako metafory ludzkiego życia. Ponadto w szkole ponadpodstawowej czyta się utwory poświęcone symbolicznemu znaczeniu Itaki, np. Konstandinosa Kawafisa, Zbigniewa Herberta. Zarówno ich lekturze, jak i budowaniu refleksji na temat relacji intertekstualnych będą służyć teksty Venclovy.

W rozważaniach dotyczących szkolnego omawiania utworów autora litewskiego nie można pominąć ich znaczenia dla lekcji poświęconych wybranym tekstom Mickiewicza, w których są żywioty. Wśród nich ważne miejsce zajmuje woda. Staje się ona świadkiem przedstawianych wydarzeń. Jest także symbolem oczyszczenia, wewnętrznej przemiany i wieczności. Poza tym symbolizuje dzieciństwo, egzystencję, tęsknotę za ojczyzną i los ludzki. W związku z tym warto wiersze poety romantycznego czytać w kontekście wybranej poezji Venclovy i m.in. na tej podstawie:

- analizować i odczytywać funkcje motywów akwaticznych, np. w *Balladach i romansach*, *Lirykach lozańskich*, *Sonetach krymskich*;
- szukać ich relacji z motywami ziemi i innych żywiołów, obecnymi w utworach obu autorów;
- tropić za pośrednictwem wybranych tekstów podobnie i odmiennie ukazwaną przez pisarzy przestrzeń kulturową i jej rozumienie.

Twórczość Venclovy równie ważne miejsce znajdzie w czasie omawiania rodzimej literatury dwudziestowiecznej (np. utworów Miłosza, m.in. wybranych wierszy z tomu *Na brzegu rzeki*), w której woda i ziemia stanowią pretekst do wspomniania przez podmiot mówiący o kraju lat dziecińczych, stając się zarazem pamięcią czasami utraconych miejsc i miejscem pamięci o nich. Lektura tekstów będzie też sprzyjać szerszym refleksjom nad wpływem doświadczeń osobistych pisarzy na rozwój ich twórczości, również emigracyjnej. Za istotną w takich rozważaniach trzeba też uznać analizę różnych sposobów utrwalania przez ludzi pióra pozytywnych i negatywnych doznań wywołanych bezpośrednim lub pośrednim kontaktem z konkretnym miejscem, zapisanych w formie np. dzienników, pamiętników, reportaży, a także oddziaływania owego miejsca na stworzony tekst.

Jaką rolę w kształceniu literacko-kulturowym współczesnej młodzieży miałyby zatem pełnić wybrana twórczość Venclovy oraz występujące w niej motywy wody i ziemi? Zapewne można wyodrębnić wiele jej funkcji. Wśród nich znajdują się następujące:

- a) antropologiczno-poznawcza – stwarza możliwość skupienia uwagi nastolatka na człowieku:
  - sobie samym jako odbiorcy tekstów oraz wpływie lektury na poszerzenie i przekraczanie granic myślenia o własnym „ja”, innych ludziach, relacjach z nimi czy też o wartości i sensie czytania utworów w budowaniu przeżyć i dzieleniu się nimi,
  - podmiocie mówiącym w konkretnym tekście prozatorskim/poetyckim i opisie jego doznań,
  - autorze i roli, jaką przypisuje sobie jako twórcy i własnym doświadczeniom w przyjętym sposobie pisania tekstów,
  - czytelniku wybranych tekstów, żyjącym w konkretnym miejscu i czasie, oraz o ewentualnym wpływie na niego twórczości Venclovy;
- b) komparatystyczna – rozbudza w uczniach chęć zarówno odwoływania się do konkretnych tekstów literackich i kulturowych znanych już z lekcji języka polskiego, ale i do innych utworów rodzimych i zagranicznych, którymi młodzież jest zainteresowana, jak i dokonywania analiz porównawczych ujętych w perspektywach: polskiej, europejskiej i światowej.

Zadaniem licealistów może być wówczas analizowanie i interpretowanie funkcji występujących motywów oraz strategii ich przedstawiania przez różnych twórców: dawnych i współczesnych, polskich i obcych, a także odkrywanie ewentualnego związku zdiagnozowanego sposobu ujęcia przez nich tematu z osobą autora i postrzeganiem jego roli;

- c) wyobrażeniowo-twórcza – wywołuje w odbiorcy utworów potrzebę pisemnego lub ustnego zabrania głosu na tematy dla niego ważne i z różnych przyczyn ciekawe, bo dotyczące np. człowieka żyjącego tu i teraz oraz problemów, z jakimi się zmagają, a przy tym pobudzające do podjęcia wielorakich działań projektowych poszerzających kreatywność i wyzwajających zdolności wyobrażeniowe.

Na podstawie lektury wybranych utworów Venclovy, w których motywy wody i ziemi występują w funkcji wspomnieniowej wraz z towarzyszącymi jej pozostałymi funkcjami: nastrojotwórczą, obrazotwórczą i (auto)refleksyjną, można stwierdzić, że teksty pisarza litewskiego będą z różnych przyczyn interesujące dla młodego czytelnika. Wszak obecny w nich głos Innego zachęca do podjęcia próby nowego i świeżego spojrzenia na utwory literackie i kulturowe oraz ich interpretacji w świetle zaproponowanych kontekstów, czyli wybranych w całości lub we fragmentach utworów Venclovy. Będzie także mieć szczególne znaczenie dla zainteresowania uczniów dziełami polskich pisarzy, ich recepcją przez obcokrajowców oraz szukaniem tego, co w myśli Venclovy i autorów rodzimych wspólne, a co odmienne. Warto dodać, że w konfrontowaniu tego, co polskie, europejskie i znane z tym, co obce i odległe wiele korzyści związanych szczególnie ze sposobami postrzegania przez licealistów własnej tożsamości kulturowej przyniesie również lektura fragmentów *Na wschód od zachodu* Wojciecha Jagielskiego czy *Lalki w ogniu* Pauliny Wilk.

Warto nadmienić, że nie tylko woda i ziemia obecne w twórczości autora litewskiego, ale i szeroko rozumiana przyroda oraz różne żywioły natury mogą stanowić asumpt do zaciekawienia uczniów lekcyjnymi spotkaniami z literaturą. Wszak żywioły rozbudzają wyobraźnię. W opinii Anny Czabanowskiej-Wróbel (2017: 8) myślenie i medytowanie nimi otwiera wyobraźnię „na to, co symboliczne i materialne zarazem, ogólne i bardzo konkretne”. Tym samym sprzyja np. czytaniu ekokrytycznemu, czyli takiemu analizowaniu utworów odległych czasowo i współczesnych, które daje możliwość nie tylko określania relacji człowieka z naturą czy – szerzej – ze środowiskiem naturalnym, lecz także m.in. szukania sposobów umiejscowienia i przedstawiania natury w tekstach oraz analizowania strategii „pisanie modelującego naturę – pisanie, które kształtuje opisywany obiekt” (Czapliński, Bednarek, Gostyński 2017: 17). Lektura ekokrytyczna może zatem służyć stawianiu przez młodzież rozmaitych pytań, np. Po co

Venclovie, Mickiewiczowi, Miłoszowi żywiły wody i ziemi w utworach? Jakie strategie ich profilowania przyjęli wymienieni pisarze? Odpowiedzi na jedynie przykładowo zasygnalizowane kwestie łączą się też z lekturą antropologiczną. Otwiera ona m.in. na czytanie świata, odkrywanie sensu współistnienia w nim podmiotów (również ich odmienności, różnorodnych dążeń i aspiracji), bliskich im miejsc, wielokulturowości, jak również nadawanie wartości takiemu właśnie doświadczaniu literatury. Zarówno czytanie ekokrytyczne, jak i antropologiczne wybranych utworów wymienionych pisarzy ma szansę stać się rozpoznawaniem ponadczasowych problemów dotyczących człowieka i świat oraz kształtowaniem u licealistów postawy angażowania się w aksjologiczny namysł nad nimi.

ZAKOŃCZENIE

Wykorzystanie na lekcjach języka polskiego tekstów Venclovy wymaga spełnienia przynajmniej trzech warunków. Pierwszy dotyczy nauczycielskiego odczytania, wykraczającego poza kanon lekturowy, a więc orientacji w twórczości autora litewskiego, wiedzy na temat związku jego tekstów z dawnymi i współczesnymi pisarzami polskimi oraz chęci wykorzystania wybranych utworów na godzinach polskiego. Drugi łączy się z wyborem twórczości Venclovy, który licealistów zaskoczy, zadziwi, zaciekawi i sprowokuje do wieloaspektowych przemyśleń oraz do wypowiedzenia się na temat mniej lub bardziej ważnych dla nich spraw. Trzeci warunek wiąże się z zaplanowaniem przez nauczyciela polonistę takiej pracy uczniów z tekstami i kontekstami, które staną się lekcjami myślenia (por. Koc 2018), a zaprojektowane w ich toku zadania zainteresują młodzież problemowym integrowaniem utworów literackich np. z otaczającą nastolatków rzeczywistością i ze sztuką (por. np. Pilch 2018). Będą też służyć szeroko rozumianej lekturze sprzyjającej twórczemu działaniu oraz wiązaniu kształcenia literacko-kulturowego z doskonaleniem sprawności językowej.

BIBLIOGRAFIA

- Bacheland, G. (1978). *Wyobraźnia poetycka*. Warszawa: PIW.
- Czabanowska-Wróbel, A. (2017). *Żywiły wyobraźni*. Woda – materia prima. W: A. Czabanowska-Wróbel, K. Zabawa (red.), *Żywiły w literaturze dziecięcej*. Woda (s. 7–12). Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Czapliński, P., Bednarek, J., Gostyński, D. (2017). *Literatura i jej natury. Przewodnik ekokrytyczny dla nauczycieli i uczniów szkół średnich*. Poznań: Wydawnictwo Rys.
- Durand, G. (1986). *Wyobraźnia symboliczna*. Warszawa: PWN.
- Koc, K. (2018). *Lekcje myślenia (obywatelskiego)*. *Edukacja polonistyczna wobec współczesnego świata*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

- Kopaliński, W. (2006). *Słownik symboli*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.
- Pilch, A. (2018). *O literaturze, sztuce i dydaktyce. Dialogi dawne i nowe*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Rybicka, E. (2008). Miejsce, pamięć, literatura (w perspektywie geopoetyki). *Teksty Drugie*, (1–2), 19–32.
- Venclova, T. (2006). *Opisać Wilno*. Warszawa: Fundacja Zeszytów Literackich.
- Venclova, T. (2010). *Z dzienników podróży*. Warszawa: Fundacja Zeszytów Literackich.
- Venclova, T. (2017a). *Magnetyczna Północ. Rozmawia Ellen Hinsey*. Warszawa: Fundacja Zeszytów Literackich.
- Venclova, T. (2017b). *Obrócone w ciszę*. Warszawa: Fundacja Zeszytów Literackich.

UMCS